

आर्थर शोपेनहॉवर : एक महान तत्त्ववेत्ता

डॉ. प्रकाश कांबळे.

सहयोगी प्राध्यापक

श्रीमती सुशिलादेवी साळुंखे कॉलेज ऑफ एज्युकेशन, उस्मानाबाद.

परिचय :

२२ फेब्रुवारी १७८८ रोजी जर्मनीतील डॅझिंग येथे शोपेनहॉवर यांचा जन्म झाला. त्यांचे वडील व्यापारी होते. ते मोठे हुशार आणि कार्यक्षम होते. त्यांचा स्वभाव स्वतंत्र वृत्तीचा तल्लख असा होता. ते स्वातंत्र्याचे भोक्ते होते. आर्थर पाच वर्षांचा होता तेव्हा त्याचे वडील डॅझिंग सोडून हॅम्बुर्ग येथे येऊन राहिले कारण १७९३ मध्ये पोलंड रशियाला जोडला गेला व गुलाम झाला. आर्थर शोपेनहॉवर हा व्यापार, उदयोगधंदा, पैसा, संपत्ती यांच्या संगतीत व वातावरणात वाढला. वडिलांनी ज्या व्यापारी क्षेत्रात त्याला ढकलले होते, तो धंदा जरी त्याने लवकरच सोडला तरी या धंद्याचा ठसा त्याच्या मनावर राहिला. त्याचा स्वभाव रोखठोक, व्यावहारिक आणि निर्भीड होता. त्याच्या मनाला एक प्रकारचे व्यावहारिक व वास्तववादी वळण मिळाले होते. त्याने व्यवहारातील नफा तोट्याचा हिशोब करणाऱ्या लोकांचे वास्तव जग जवळून पाहिले होते. त्यामुळे केवळ स्वतःनिर्मित कल्पनाविश्वात रमणाऱ्या तत्त्वज्ञांचा त्याला एक प्रकारे तिटकारा वाटत असे, तो त्यांचा उपहास करित असे. तो पुस्तक पांडित्याला निरर्थक समजत असे. १८०५ साली त्याच्या वडिलांचे निधन झाले. त्याची आजी म्हणजे वडिलांची आई वेडी होऊन वारली होती. शोपेनहॉवर म्हणतो, चारित्र्य, संकल्पशक्ती ही पित्याकडून मिळते व बुद्धी ही आईकडून मिळते. त्याच्या आईच्या ठिकाणी खरोखरच तीव्र बुद्धीमत्ता होती व ती त्या काळात अत्यंत लोकप्रिय कादंबरीकार झाली होती. परंतु ती एक स्वतंत्र वृत्तीची व स्वभावाची होती. ती तामसी, रागीट व चिडखोर होती. तिला जीवनात फारसे सुख मिळाले

नव्हते. तिचा नवरा रूक्ष व अरसिक प्रवृत्तीचा होता. पतीच्या मरणानंतर ती मोकळेपणाने अनिर्बंध प्रेममार्गाला लागली. शोपेनहॉवरला आईचे हे वागणे आवडले नाही. तो तिचा तिरस्कार करू लागला, तिच्याशी भांडणे करू लागला. आईच्या एका पत्रावरून आपल्याला समजते की, या दोघांचे संबंध कशाप्रकारचे होते. एका पत्रात आई त्याला लिहिते, अतःपार मला तुझा सांभाळ करणे शक्य होणार नाही. तुला सांभाळणे हे मला फार मोठे ओझे वाटते. तुझ्याजवळ जगणे, राहणे म्हणजे फार कठीण. तुझ्या अहंकाराने सर्व सद्गुणांस ग्रासले आहे. दुसऱ्यांचे दोष पाहण्याची जी तुला सवय लागली आहे त्यामुळे या जगाला तुझा काडीइतकाही उपयोग होणार नाही. नंतर दोघांनी वेगळे राहण्याचे ठरविले. शेवटी शोपेनहॉवरने वायमार लवकरच सोडले आणि पुढे २४ वर्षे आई जिवंत होती पण त्याने कधीच आईचे तोंडही पाहिले नाही.

शोपेनहॉवर शाळा कॉलेजातून गेला. तो पुष्कळ शिकला. प्रेमाचे चाळेही त्याने करून पाहिले व झिडकारलेही आणि त्यामुळे त्याच्या स्वभावावर व तत्त्वज्ञानावर खूप अनिष्ट परिणाम झाला. तो दुर्मुखलेला व संशय वृत्तीचा व दुसऱ्यांकडे संशयी वृत्तीने पाहू लागला. त्याला आपले मोठेपण जग ओळखत नाही अशी खंत वाटून मानसिक संभ्रमावस्था झाली होती. आयुष्यात त्याला यश व कीर्ती न मिळाल्यामुळे तो अंतर्मुख बनला होता व तो आतल्या आत स्वतःच्या मनाला कुरतडत असे, झुरत असे. त्याला आई ना बाप, ना बायको ना मूलबाळ, ना कोणते कुटुंब. तो खरोखरच अगदी एकाकी आणि एकटा होता. एकही मित्र त्याला नव्हता. १८१३ साली On the Fourfold Root of

Sufficient Reason नावाचा लघुप्रबंध लिहून पूर्ण केल्यानंतर शोपेनहॉवरने आपला सर्व वेळ व सारी शक्ती जो त्याचा सर्वोत्तम ग्रंथ व्हायचा होता त्याला दिला. त्याचा ग्रंथ म्हणजे The World as Will and Idea हा होय. The Wisdom of Life नावाच्या निबंधात तो आपल्या सुप्रसिद्ध ग्रंथाच्या संदर्भात लिशन बर्गरची खालील दोन वचने उद्धृत करतो, मनुष्य जितका अधिक भविष्यकाळचा असेल, तितका तो समकालीनास दूरचा व परका असतो कारण त्याचे काम केवळ वर्तमानकालीनांसाठी नसते, ते मानवजातीचा एक भाग या नात्याने त्यांच्यासाठी असेल, त्यांना सर्वस्वी आवडतील व आपुलकी वाटेल असे स्थानिक व तत्कालीन रागरंग त्यात फारसे नसतात.

वायमार येथून गेल्यावर तो एकांतातील अभ्यासात गर्क होता. एकच गोष्ट त्याच्या त्या कंटाळवाण्या एकांताच्या मार्गात आडवी आली. जर्मनीतील कोणत्या तरी विख्यात विद्यापीठात आपण आपले तत्त्वज्ञान जाऊन सांगावे असे त्याला फार वाटत होते. १८२२ मध्ये ती संधी त्याला मिळाली. बर्लिन येथे त्याला विनावेतन व्याख्याने देण्यासाठी बोलावण्यात आले. शोपेनहॉवरला वाटत होते की, भविष्यकालीन दृष्टीने विद्यार्थी हेगेलकडे व आपल्याकडे पाहतील. परंतु विद्यार्थी इतके पाहू शकत नव्हते. शोपेनहॉवरला जवळ जवळ रिकाम्या बाकांसमोर बोलायचा प्रसंग आला. त्याने राजीनामा दिला व तो तेथून निघून गेला. एखाद्या समजूतदार निराशावाद्याला शोभेल अशा रितीने शोपेनहॉवरने आशावादी माणसाच्या मार्गात येणारे खाचखळगे टाळून जगत राहिला. लेखणीच्या बळावर आपला निर्वाह चालविण्याचा प्रयत्न त्याने केला नाही. आपल्या वडिलांच्या उद्योगांकडून त्याला व्याज मिळत असे व त्यातून त्याला जे उत्पन्न मिळत असे त्यात तो बेताबेताने पण आरामशीर रितीने जगत होता. एखाद्या तत्त्वज्ञाला शोभणार नाही अशा रितीने त्याने आपली रक्कम गुंतविली होती. एका बोर्डिंगमध्ये त्याने दोन खोल्या घेतल्या होत्या. तेथे तो तीस वर्षे राहिला. त्याचा मित्र म्हणजे त्याचा एक कुत्रा होता, दुसरे कोणी नव्हते.

शोपेनहॉवर त्या कुत्र्याला आत्मा म्हणत असे. परंतु गावातील मस्करी करणारे लोक त्या कुत्र्याला छोटे शोपेनहॉवरसाब म्हणत. विद्यापीठांनी त्याच्या पुस्तकांची व त्याची फार उपेक्षा केली. तो नेहमीच म्हणे तत्त्वज्ञानाची सारी प्रगती विद्यापीठांच्या भिंतीच्या बाहेर झाली आहे. त्याचे हे म्हणणे जणू त्याने सिद्ध केले. नीतशे म्हणतो, जर्मन पंडितांना शोपेनहॉवर हा आपल्यासारखा मुळीच नाही म्हणून राग येई. परंतु तो धीराचा बनला होता. उशीरा का होईना मला मान्यता मिळेल असा त्याला विश्वास वाटत होता आणि हळूहळू ती मान्यता त्याला मिळत गेली. वकील, डॉक्टर, व्यापारी वगैरे मध्यम वर्गातील लोकांना शोपेनहॉवर आवडू लागला कारण शोपेनहॉवरच्या विचारांत आध्यात्माचे दिखाऊ व दुर्बोध असत्याचे तत्त्वज्ञान नव्हते, तर त्यात प्रत्यक्ष जीवनाच्या घटनांचे सुबोध दर्शन घडत होते. १८४८ च्या आदर्शाविषयी व प्रयत्नाविषयी संबंध युरोपाचा भ्रमनिरास झाला होता. त्यामुळे १८१५ च्या नैराश्याचे सूर शोपेनहॉवरच्या ज्या तत्त्वज्ञानाने आळविले होते त्यांच्याकडे विजयाच्या भावनेने लोकांचे लक्ष वळले. विज्ञान धर्मावर हल्ले चढवू लागले होते. जीववादी जीवनार्थ कलहावर जोर देऊ लागले होते. या सर्व गोष्टी शोपेनहॉवरला पुढे आणण्यास उपयोगी पडल्या व त्याला कीर्ती प्राप्त होऊ लागली. आपली लोकप्रियता उपभोगायला तो म्हातारा झाला नव्हता. स्वतःविषयी प्रसिद्ध झालेले लेख तो उत्सुकतेने वाचत असे. १८५४ मध्ये वाग्नेरने आपल्या एका पुस्तकाची एक प्रत त्याला पाठविली. त्यात शोपेनहॉवरचे संगीताच्या तत्त्वज्ञानाविषयी प्रशंसेचे उद्गार त्याने काढले होते. अशा रितीने हा महान निराशावादी वृद्धावस्थेत जवळ जवळ आशावादी बनला होता. जेवल्यानंतर तो बासरी अगदी तन्मयतेने वाजवीत असे. जगातील सर्व भागातून लोक त्याच्या भेटीसाठी येत असत. त्याच्या सत्तराव्या वाढदिवशी १८५८ मध्ये प्रत्येक खंडातून व जगाच्या सर्व भागातून त्याच्यावर अभिनंदनाचा वर्षाव झाला होता.

जग ही एक कल्पना आहे :

हा ग्रंथ उघडताच वाचकांच्या मनावर ठसा जर कसला उमटला असेल तर तो भाषाशैलीचा.

कान्तच्या परिभाषेची चिनी कोडी, गहनगूढे येथे नाहीत. हेगेली भयानक दुर्बोधता नाही, स्पिनोझी भूमिती नाही. सारे काही स्वच्छ व व्यवस्थित आहे, स्पष्ट आहे. हे जग म्हणजे माझी इच्छा, म्हणूनच संघर्ष व त्यामुळेच दुःख होय. किती खणखणीत प्रामाणिकपणा, किती उत्साहजनक स्फूर्ती, किती जोर, किती तडजोड न करणारी हृदयाचा सरळ ठाव घेणारी भाषा. तत्त्वज्ञानातील शोपेनहॉवरचे पूर्वाचार्य समजायला किती कठीण अर्थ इतका सूक्ष्म व अमूर्त होत जातो की, शेवटी तो दिसेनासा व कळेनासा होतो. परंतु शोपेनहॉवर हा खरा व्यापाऱ्याचा मुलगा होता. तो प्रत्यक्ष उदाहरणे देतो, अर्थपूर्ण असे मांडतो, त्यात विनोद व उपयोजन आहे. कान्त होऊन गेल्यानंतर तत्त्वज्ञानात विनोद आणणे म्हणजे चक्रीत करणारी नवीन प्रथा होती. पण मग असे त्याचे पुस्तक असून त्याकडे लक्ष का कोणी दिले नाही त्याची उपेक्षा का केली गेली ज्यांनी वास्तविक त्याचा उदोउदो करायचा, त्यावरच त्याने टिका केली होती व ते म्हणजे विद्यापीठातील प्राध्यापक होते. १८१८ मध्ये हेगेल हा तत्त्वज्ञानाच्या जगातील हुकुमशहा होता. परंतु शोपेनहॉवरने त्याच्यावरही प्रहार करायला मागेपुढे पाहिले नाही.

जग म्हणजे संकल्पशक्ती :

तत्त्वज्ञांनी लोकांना जवळ जवळ निरपवादरितीने मनाचे सार विचारात व जाणीव शक्तीत कल्पिले आहे. मनुष्य म्हणजे जाणणारा, विवेकशील असे समजले जात असे. परंतु ही प्राचीन सार्वत्रिक आरंभापासून होत आलेली चूक आधी दूर फेकून दिली पाहिजे. जाणीव म्हणजे मनाचा वरवरचा पृष्ठभाग, वरचा पापुद्रा आहे. पृथ्वीच्या पोटात काय आहे हे ज्याप्रमाणे आपणांस या वरच्या थरावरून काही कळत नाही, त्याचप्रमाणे मनाचे अंतरंग आपणांस काही समजत नाही. जागृत बुद्धीच्या खाली जागृत किंवा अजागृत संकल्पशक्ती असते. सतत धडपडणारी अशी प्राणमय शक्ती असते, सहज स्फूर्तिमय कार्यशीलता असते व सार्वभौम इच्छेची संकल्पशक्ती असते. कधी कधी असे दिसते की, बुद्धी संकल्पशक्तीला मार्ग दाखवित आहे. परंतु

ज्याप्रमाणे नोकर धन्याला मार्ग दाखवितो त्याप्रमाणे तेवढेच कार्य बुद्धी करत असते. परंतु संकल्पशक्ती ज्याला दिसते अशा पंगू माणसाला आपल्या खांद्यावर घेऊन जाणाऱ्या दणकट पण आंधळ्या माणसासारखी असते. आपणांस एखादी वस्तू पाहिजे असते, याचे कारण त्यासाठी आपणांस काही प्रयोजन सापडलेले असते असे नव्हे. तर उलट ती वस्तू आपणांस आधी पाहिजे असते तिची आधी इच्छा होते आणि मग त्या इच्छापूर्तीसाठी आपण कारण किंवा प्रयोजन शोधून काढतो. इच्छांवर पांघरूण घालण्यासाठी आपण स्वतंत्र गुंतागुंतीची अशी तत्त्वज्ञाने व ईश्वरशास्त्रे निर्मित असतो. मनुष्याला म्हणून शोपेनहॉवर तत्त्वज्ञानी किंवा तत्त्वचिंतक प्राणी म्हणतो. इतर प्राणी तत्त्वज्ञानाशिवाय इच्छा करतात. आत्तापर्यंत कोणी कधीही दुसऱ्याला तर्कशुध्दरितीने युक्तीवाद करून काही पटवून देऊ शकलेला नाही. आणि तर्कशास्त्रही तर्कशास्त्राचा उपयोग पैसे कमविण्यासाठी करत असतात. म्हणून एखाद्या माणसाला एखादा विचार किंवा गोष्ट पटवून द्यावयाची असल्यास त्याच्या स्वार्थाला, इच्छांना, त्याच्या संकल्पशक्तीला तुम्ही आवाहन करावयास पाहिजे.

संततीची इच्छा :

संकल्पशक्ती मरणाला जिंकते. कशाने ए पुनरुत्पत्तीच्या युक्तीने, पुनरुत्पत्तीच्या बलिदानाने. प्रत्येक सर्वसाधारण प्राणी वाढ झाली म्हणजे योग्य वेळी प्रजोत्पादनाच्या कामी आत्मार्पण करायला उभा राहतो. कोळीण गर्भधारणा होताच जो कोळी गर्भधारणा करतो त्यालाच खाऊन टाकते. जी गांधीलमाशी स्वतःची पिले कधी पाहणार सुध्दा नसते त्याचे पोषण करण्याच्या कामात स्वतःला गुंतवून घेते. आणि माणसे तरी काय, तर स्वतःच्या मुलांची जोपासना करण्यासाठी व शिक्षण देण्यासाठी स्वतः किती झिजतात व गरज पडली तर स्वतःचा नाशही करवून घेण्यास मागेपुढे पाहत नाहीत. प्रत्येक जिवंत प्राण्याचे व वनस्पतीचे अंतिम ध्येय प्रजोत्पादन करणे हे असते. प्रजोत्पादन करणे ही सर्वात प्रबळ सहजप्रवृत्ती असते आणि केवळ याच मार्गाने संकल्पशक्ती मृत्यूला जिंकू

शकते, त्याला निष्प्रभ करू शकते आणि मृत्यूला जिंकून घेण्याची खात्री करून घेण्यासाठी ज्ञान, विचार वगैरेंच्या शक्तीपलीकडेही जननप्रवृत्ती ठेवलेली आहे, ही प्रजोत्पादनाची प्रेरणा ठेवलेली आहे. येथे संकल्पशक्ती ज्ञानविरहित असे आपले अस्तित्त्व दर्शविते आणि जाणीव विरहित निसर्गातल्याप्रमाणे ती आंधळेपणाने, म्हणजे आधी न जाणता कार्य करित असते. यानुसार पाहिल्यास जननेंद्रिये ही संकल्पशक्तीची केंद्रे असून ती मेंदूच्या म्हणजे ज्ञानप्रदर्शकाच्या विरूद्ध टोकाला असतात. जननेंद्रिये ही जीवनाला अंत येऊ देत नाहीत, नष्ट होऊ देत नाहीत.

दुरितरूपी जग :

हे जग म्हणजे जर संकल्पशक्ती असेल तर हे जग दुःखाचे माहेरघरही असले पाहिजे. प्रथमतः संकल्पशक्ती ही कोणतीतरी उणीव, कमतरता निर्देशित करते आणि जे मिळते त्याहून अधिक मिळविण्याची ती नेहमी इच्छा असते. एक इच्छा पूरी झाली तर दहा अतृप्त असतात. इच्छा अनंत असते. पण परिपूर्णता इच्छापूर्ती मर्यादित असते. भिकाऱ्याला भीक घालावी तसा येथे प्रकार असतो. आजची भिक्षा त्याला जिवंत ठेवते पण त्याचबरोबर उद्या अधिक दुःख भोगायला जिवंत ठेवते. जोपर्यंत आपली जाणीव संकल्पशक्तीने ओतप्रोत भरलेली आहे, तोपर्यंत वासनांच्या वावटळीत आपण सापडणार, सदैव आशा निराशा यांच्या लाटांवर हेलकावणार, जोपर्यंत इच्छेचे आपण गुलाम आहोत तोपर्यंत शाश्वत सुख शांती नाहीच. आणि इच्छापूर्तीने तृप्ती थोडीच मिळत असते? ध्येयाला ध्येयप्राप्तीइतके हानीकारक दुसरे काहीच नसेल. वासनेची तृप्ती माणसाला सुखी करण्याऐवजी पुष्कळदा दुःखाकडेच नेते, कारण व्यक्तीच्या कल्याणाविरूद्ध ती वासना असते आणि तिची तृप्ती म्हणजे व्यक्तीच्या हिताचा नाश असतो. प्रत्येक व्यक्ती विनाशक प्रतिकूलता, विनाशक विरोध असतो आणि संतृप्त वासना नवीन वासनेला जन्म देत असते आणि शेवटी त्याला कोठेच अंत नसतो. तिच्या मुळाशी संकल्पशक्तीला स्वतःच्या जीवावर जगावयाचे असल्याने हे असे घडत असते, कारण संकल्पशक्ती व्यतिरिक्त इतर काहीही

अस्तित्त्वात नसते आणि ती संकल्पशक्ती सदैव भुकेलीच राहत असते. हे जीवन दुरितमय, वाईट आहे. कारण दुःख हेच जीवनाचे मूलभूत यथार्थ स्वरूप आहे. दुःखातून प्रेरणा मिळते. Pain is basic stimulus and reality. सुख म्हणजे दुःखाचे केवळ थांबणे असते. सुख अभावरूप आहे. दुःखाचा अभाव म्हणजे सुख. अॅरिस्टॉटल म्हणे की, शहाणा माणूस सुख नाही शोधत, तर चिंता व दुःख यातून तो मुक्ती मिळवू पाहतो, त्याचे हे म्हणणे यथार्थ होते.

धर्म :

शोपेनहॉवरच्या परिपक्व बुद्धीत एक दिवस असा प्रकाश पडला की, इच्छेचे मागे मुरडणे आणि शाश्वताचे व व्यापकाचे चिंतन म्हणजे कला ही आपली उपपत्ती, धर्माचीही उपपत्ती आहे. शोपेनहॉवरला तरुणपणी फारसे धार्मिक शिक्षण मिळाले नव्हते आणि त्याच्या काळातील धार्मिक संस्थांबद्दल आदर वाटणे त्याला शक्य नव्हते. तो वेत्त्यांचा तिरस्कार करित असे. धर्मपंडितांचा शेवटचा मुददा म्हणजे विरूद्ध लोकांना जिवंत जाळणे असे तो म्हणे. धर्म म्हणजे आम जनतेचे तत्त्वज्ञान असे तो वर्णन करित असे. परंतु पोक्त वयात काही धार्मिक आचारविचारांत, विधिनिषेधांत त्याला गंभीर व प्रगाढ अर्थ दिसू लागला. सर्व धर्मात एक प्रकारचा रूपकात्मक भाग असतो. ही गोष्ट बुद्धीवादी व अंधश्रद्धावादी लोक विसरतात म्हणून त्यांच्यामध्ये सतत भांडणे होतात व ती ही विकोपास जातात. ख्रिश्चन धर्म आशियातून बुद्ध धर्मास हटवू शकेल असे शोपेनहॉवरला कधीच वाटले नाही. तसे वाटणे हे एखाद्या टेकडीवर एखादी गोळी झाडण्यासारखे आहे. उलट भारतीय तत्त्वज्ञानाचा प्रवाह युरोपात येत आहे आणि आपले ज्ञान व विचार यांना ते खूपच बदलवून टाकील असे त्याला वाटले. अंतिम ज्ञान म्हणजे निर्वाण. निर्वाण म्हणजे परिणत प्रज्ञत्त्व, खरे शहाणपण. स्वतःची इच्छा वासना शून्य करणे. आपल्या वैयक्तिक इच्छेहून जागतिक संकल्पशक्ती बलवती आहे, आपण तिला तात्काळ शरण जाऊ या. आपली संकल्पशक्ती जितकी कमी प्रक्षुब्ध होईल तितके कमी दुःख होईल.

स्मारोप :

शोपेनहॉवरने मानसशास्त्रज्ञांचे डोळे उघडले. सहजप्रवृत्ती किती सर्वव्यापी शक्ती असतात, किती सूक्ष्मपणे खोलवर गेलेल्या असतात ते त्याने मानसशास्त्रज्ञांना चांगलेच दाखवून दिले. आपणाला आपली गूढ हृदये शोपेनहॉवरने उघडी करून दाखविली. आपल्या इच्छा, वासना या आपल्या तत्त्वज्ञानाच्या मुळाशी स्वयंसिध्दके असतात आणि विचार हे व्यक्तीनिरपेक्ष घटनांचे केवळ अमूर्त हिशेब करणे नसते तर आपल्या कृती व इच्छा यांचे ते लवचिक साधन व उपकरण असते असे विचारांचे स्वरूप समजण्याचा आपला मार्ग शोपेनहॉवरने मोकळा केला. २१ सप्टेंबर १८६० साली शोपेनहॉवरचे निधन झाले. शेवटी शोपेनहॉवरने आपणांस प्रतिभासंपन्न व्यक्तीची आवश्यकता पटविली, कलेची किंमत शिकविली. शोपेनहॉवरमध्ये जरी काही दोष असले तरी त्या विभूतीत स्वतःच्या नावाची भर घालण्यात त्याला यश मिळाले.

संदर्भ :

1. साने गुरूजी, **पाश्चिमात्य तत्त्वज्ञानाची कहाणी**, २०११, कोल्हापूर, रिया पब्लिकेशन्स.
2. डॉ.सहदेव चौगुले, **पाथेय भाग — १** २०१२, कोल्हापूर, रिया पब्लिकेशन्स.
3. Abelson, Peter, 1993, Schopenhauer and Buddhism, Philosophy Est and West 43(2): 255-78

